

СТАРЕЦЪТ ЙОАН И СЛОВАТА НА АВВА ДОРОТЕЙ – ОТ АТОН И ТЪРНОВГРАД ДО КИЕВ, ВИЛНИУС И МОСКВА

Димитър КЕНАНОВ (Велико Търново)

И преп. Теодосий Търновски, и св. Евтимий Търновски свързват своя монашески и книжовен подвиг с българската атонска школа, където сигурно бъдещият патриарх прозрява за замисъла да работи за нов по възвишено изразяване усложнен „небесногласен“ стил „плетение словес“. Светогорската Велика лавра „Св. Атанасий Атонски“¹ прегръща благодатните идеи на византийско-българския исихазъм от XIV в., който стои в основата на настъпилото с него „православно Възраждане“ (В. Д. Лихачева). В Лаврата звучат ангелогласните песнопения на преп. Йоан Кукузел — православния Орфей в църковната музика: „Той я прави по-сложна, по-благозвучна, въвежда нови мелодически знаци. Заради красивите мелодии и изкусното им лично изпълнение в църква Йоан бива наречен „ангелогласният“. Мелодиите, които създава, са многообразни. Според изследванията на музиколозите в тях се откриват известни влияния на българската народна песен. Той има много последователи, името му става нарицателно — превръща се в означение на певец и композитор, продължител на кукузелевското направление в музиката и изящното пеене“².

Ведно с ангелогласния българин в манастира „Св. Атанасий“ живее и неговият сънародник — преподобният старец Йоан, прочут с предивната красота на преводите си: прѣкложившаго изъ греческихъ (ъ) въ българскіи нашъ языкъ. Сѣа избравшъ въ стон горѣ адонстѣки. и Лаврѣ вѣноснаго шѣца нашег(о) Яданасіа: любовіа и желаніемъ, и благодатіа стго дха. прѣложи и исписа книги. Сред изредените заглавия са: Аѣствицъ, Исаака. Доротеа.

В тази приписка към Синайския Октоих (№ 19, л. 217) йеромонах Методий споделя, че „изписва“ шт сладкихъ изводъ старцовѣхъ, които украсяват божествените и свети църкви на българската земя. По това време преподобният отец е преминал във вечния живот, бидейки единоименит по чест с химнописците с л а д к о п е в ц и: И того ради, вѣчнаа памѣт Іванъ старцоу. второму творцоу, паче же тѣзоименитоу. Іосифу. Девфану.

ποθεινότητα. Τό γάρ οὕτω φιλοπόνως ἐρευνᾶν καὶ γνησίως ἐπαινεῖν τὰ κατὰ τὸν ὄντως μακάριον καὶ ἀξιόθεον ἡμῶν πατέρα, τὸν τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ φερόνυμον.

Пресъздаването на откъса е пословно, дума по дума. Спазването на този принцип е характерно за Търновската книжовна исихастка школа. Сложните думи, задължителни при възвишеното изразяване, са претворени с българските им съответствия: εὐλογημένην, влгословенныя, филоλόκαλον, добродлюбныя, ἀξιόθεον, вогодостоннѣмъ, φερόνυμον, τὴν ζωοименитѣмъ. Степенуваната форма ποθεινότητα морфологически не е представена (ако е съществувала в реалния „гръцки извод“).

Старобългарският превод се намира и в сборник от XV век от Супрасълския манастир заедно с житията на св. Сава Освещени и св. Йоан Златоуст (БЛАН, Вилнюс, F 19, № 61)¹⁶. В началната фраза (л. 1а) горе единствената разлика е вл̄годостоннѣмъ вм. вг̄годостоннѣмъ (срв. още любоволѣзно вм. любоволѣзныю. Край на словата) (л. 135б): вг̄тъ чл̄колюбивыи чадѣ, да пок̄р̄метъ нас своєю вл̄гдтню (вл̄гостиж — Рил. 3/11) мл̄твѣми всѣхъ ст̄ыхъ. аминь (ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, τέκνον, σκελάσει ἡμᾶς τῇ χάριτι, εὐχαῖς πάντων τῶν ἁγίων Ἀμήν (PG, т. 88, кол. 1841).

След посланието като слово 2 следва разказът за юношата блаж. Доситей, ученик на св. авва Доротей. Доситей изпълнява послушанието си в манастирската болница (носколѣи, Вилн. препис, л. 6а) и още послушник, той заболява и миром се представя на Св. Троица. На едного от великите старци се дава видение за отвъдния свят и сред сонма на св. отци той съзира юношата Доситей, възмезден за послушанието и отсичането на личната (субективната) воля, която ст̄кна ес(тъ) медана междѣ чл̄кнъ и вг̄ом(тъ) (л. 42а).

Преди да открие за себе си превисоката „света простота“¹⁷ на монашеското смиrenomъдрие, Доротей извървява трудния път към всепоглъщащото книголюбие (свойствено и на старобългарските книжовници), с което той овладява „външните“, светските науки: Егда прочитахъ, въ в̄н̄шнемъ наказаніи. тръжяхъ сѧ в̄ началѣ вел̄ми. и егда прихожахъ къзати книгѣ таковъ вываахъ. іакож(е) кто ког̄да идыи прикоснзти сѧ з̄в̄крю. іако ноудѧ себе. поможе вг̄тъ. и тако выхъ въ швычанъ вещи. іакож(е) ни знати ми что іадахъ. или что пилахъ. или како спахъ шт теплоты прочитаемыхъ (л. 72а). Доротей тълкува мисли на св. Григорий Нисийски от песнопенията на св. Пасха и св. мъченици. Тук ще видим изтъкваното от преп. Григорий Синаит разсъждение за тричастността на душата (тричастна ест̄. имать во похотное. іаростное и словесное) (л. 119а). За Патриарх Евтимий ни напомня подчертаното настояване за мисията на човека – с безгреховната си чистота на своя швразъ да се уподоби на Първообраза Божи: чистъ и свѣтел и ч̄стнъ свои швразъ створи нъ достоинъ пер̄вошвразному (л. 116б). Ясни стават източниците на „натурализма“ при извеждането на стоическите идеи в Евтимиевото похвално слово за св. великомъче-

ница Неделя и Цамблаковото „мъчение“ на св. Йоан Нови Сучавски: Я стѣни мѣици. живи сѣще сосѣкахоу сѣ. имѣ плоти строжелми. томили. на оуды посѣкаеми. есть егда и роуцѣ ихъ штеѣкахоу народи. и нозѣ. и пазыки. и шчи изѣверѣтахоу. и толѣма строжелми вѣахоу по ревромѣ. такоже явлѣти сѣ самѣмъ оутрочамѣ (л. 118б)¹⁸.

Преводът е изпъстрен с непреведени или обяснени гръцки понятия: носокомии (л. 6а), кендинарѣ (л. 16б), силигѣнѣ (л. 56а), дириаци (л. 70а), плинды (л. 99а), по елѣниньскомоу лемарѣгина. по нашемоу же горѣтанѣное вѣшение (л. 111а), зелне глѣемое крамѣви. сѣплинѣ творить (л. 85б) и други. Тези езикови черти са обичайни за българо-гръцкото двуезичие в Св. гора Атонска.

* * *

След сверка с гръцкия текст през 1628 г. старобългарският превод на Доротеевите поучения е отпечатан в типографията на св. велика и чудотворна Киево-Печерска Лавра. Захарий Копистенски участва в подготовката, но не доживява излизането на книгата. Затова предговорът му остава неотпечатан (запазен е с ръкописа на словата в Московската Синодална библиотека, № 147, л. 1–12)¹⁹. Предисловието е на Филотей Кизаревич, наместник на Лаврата. В послесловието към благочестивия читател книгата се предлага какъ нѣкое многоцѣнное и пресвѣтлоє зръцѣло съвършеннаг (о) хрѣстѣанскагѣ жителства <...> и за обща полза (плѣзѣ) на народите, които пресладчанишаго ѣзыка славенска²⁰ вѣжѣствныхъ писанѣи оупотребляющихъ, и въ правовѣрѣи живущихъ. Въ неже аще кто съ трезвенѣемѣ и всѣцѣмѣ вниманѣемѣ вникнетѣ, всю древнюю красоту и лѣпотѣ дшѣ своеѣ ясно оузритъ (л. ѡмд-а).

Непосредствените редактори и коректори са йеромонасите Йосиф и Памво: Исправи же сѣ ште древнегѣ истиннагѣ и славнагѣ елѣногреческагѣ дѣалектѣ, всечестнымъ йеромонахомѣ кѣр Іусифомѣ, протѣсвѣггеломъ сѣтѣкишаг (ѡ) Великагѣ прѣтѣла Іѣлѣксандрѣискогѣ. и поклонникѣмѣ стѣихъ земля Палестѣины и Синаа. Бинѣ же семѣ подаде иже въ сѣенноиноцѣхъ всечестнымъ гѣднѣ отецѣ кѣр Памкѣ Беринда, протѣсвѣггелѣ Йероусалимскѣ, и архѣтѣпографѣ <...> нѣнѣ многоу помощѣю вѣжѣю потрѣди сѣ въ исправленѣи (тѣпографскимѣ дѣклѣ) зѣ славенскаго ѣзыка. ты же възлюбленне съ любовѣю и тѣпанѣемѣ сѣе прѣемѣ, и ѡ нашемѣ недостоинствѣкѣ прилежнѣ влѣдѣцѣ мѣи сѣ. Здравствѣи ѡ гѣдѣкѣ. След изброяване на използваните букви е сложено името на Стефан Беринда.

Сверяването с гръцкия текст не разрушава структурата на старобългарския превод. Ето началото: Хвалю твое оусрѣдѣе. влѣжѣ еже ѡ влѣгомѣ тѣпанѣе, влѣсвеннымъ ти, и добродюбнымъ какъ въ истиннѣ испытѣвати, и прискрѣно похвалѣти, таже ѡ влѣженнѣмѣ въ истиннѣ и влѣгодостоиннѣмѣ оцѣи нашемѣ, ѣже дарѣ вѣжѣю тезоименнѣмѣ... По-важните отлики в сравнение със зографския ръкопис са: превѣждѣлѣнне вм. вѣждѣлѣнне, трѣждюбнѣкѣ вм. любоволѣзнѣно, прискрѣно вм. искрѣно. За отбелязване е съзнателната *българиза-*

ция/славенизация: графическа – с буквата ж по граматиката на Мелетий Смотрички, и морфологическа – с рефлексите на групите рѣ, лѣ, на ѣ (сѣдрѣжитѣ сѣ, оуѣрѣдїе, вѣ, принскрѣно, шчрѣвлєны, сѣпрѣтникѣ, шкрѣмлющих, вѣрѣтит' сѣ іакоже прѣплица и др.). Сигурно непомръкналият авторитет на търновската езикова кодификация и нейната хармония с гръцкия филологизъм са причина за ярката особеност на Киевското издание. Московската печатна версия (1652 г.) „русифицира“ напълно всички тези елементи и ги налага като норма²¹. За рускоезичната среда гръцките заемки са неразбираеми, затова те се превеждат встрани, на листовото поле (така е и в Супрасълския препис). Някъде киевските редактори поставят гръцки форми в стремежа си да постигнат дадена мисъл по своите разбирания. Така е в 6-то поучение (о еже не сѣдити искрѣнемѹ). Авва Доротей смята, че нищо толкова не прогневава Бога, нищо толкова не оголва така човека, че да го подтиква да се отдалечи от Бога, както злословието, осъждането или унижаването на ближния. Да похулиш някого е все едно да осъдиш основанието на неговата душа: се бо wszди самое существо дша его <...> wszди бо то самое лице, то самое существо дша его. и просто рещи все житїе его (Супрас. ръкопис, л. 476 и 48а). В този контекст думата существо привлича вниманието на свещеноиноците Йосиф и Памво, които поставят встрани вероятно гръцкото съответствие: διὰδρασιν и предлагат ревностъ вм. существо (с. рѣе -рѣс). Глосата διὰδρασιν остава в Московското издание, но там вместо ревностъ стои завѣщанїе (л. 5а-б).

Йосиф и Памво откриват книгата на авва Доротей с гравюра, която изобразява Доротей и неговия ученик Доситей. Монашеският наставник „говори“ чрез разгърнат свитък: шт нѣк положи начало потщим сѣ прочее. и бѣгъ поможет. и паки: пещи сѣ ш мѣтвѣк, вѣждѣ да не погѣвиши сѣ. Същата гравюра украсява Киево-Печерското издание на Евтимиевото житие за св. Йоан Рилски и службата за него (1617 г.). Там обаче са изобразени св. Йоан Рилски и неговият ученик – отрокът Лука. Случаят е убедителна илюстрация на „монтажния“ принцип в агиографския метод, когато наличието на *духовно подобие* позволява да се пренасят цели текстови пасажи без промяна от едно житие в друго. Гравюрата не е портрет нито на св. Доротей и св. Йоан, нито на техните ученици послушници. Гравюрата показва образ на богоосенен учител с негово заветно обръщение (в свитъка) към дадения му за духовно ръководство послушник и следващите го ревнители на православното монашество. И авва Доротей, и далечният му по време, но близък по вярa български последовател Йоан, вървят по „тесния“ „добър път“ на Спасението, възвестено от Божия Син Исус Христос, Който Сам е недостижим връх на послушанието. И затова гравюрата еднакво може да представя подобните в духовен смисъл лица на Доротей и Йоан и на всеки св. отец – устроител на монашеското житие.

* ✝ *

ПАСЛАНІЕ КЪ БРАТУ,
ПРОСИВШЕ ПОСЛАТИ СЯ БИМЪ,
ОБЕРЪТІНАА СЛОВАМА ПРЪВНАГО ОЦА НШІГО
АВВА ДѢРОТЕЯ.

[СѢНІМКИ И ПОХІЛА ЗАДЪ ОУДЪЖИТИ.]

БЛАГН ТВОЕ СЪРЪДІЕ,
КАКЪ СЯИ ШЪ КЛОМЪ ТЪЦАНІЕ,
КАВНЫМЪ ПТИ, И ДОВОЛЕНІЕМЪ
КАКО ВЪМІТНИМЪ ДШІ, ЕМАТИ ПРЪВЪДЪ
ЛЪКНИ: СЯИ ВО СНИУ ЗДОЛЕНІЕ НІПЪ.
ТОВАТИ, И ПРИКРЕМО ПОХВАЛАНІ,
КАКО ШЪ БЛАЖЕНІЕМЪ ВЪМІТНИМЪ, И БГО-
ДОУТОМІЕМЪ ОЦІ НШІМЪ, ІЖИ ДАРЪ БЖІИ
ТЪДОМІИМЪ: ДОБРЪДЪТІА СЪ ХВАЛАНІ,
И БЛАЖЕНІ, И ПІЩІА ШЪМІТНИЕ ЖИТИ.

Г

Из „Слова на авва Доротея“ (Киев, 1628)

МЦА ОКТОВРІА, ДНМ ОТ.
ЖИТИЕ ПРЪВНАГО И БЖІОСНИГШ ОЦА
НШІГШ ІСЪАНА РЪЦКАГО.
СПІСАНОЕ ІЖИ ВЪ СЪВЪХЪ ОЦІМЪ НШІМЪ
БУДІМІЕМЪ АРХІПКОПОМЪ ВАРДАКІЙСКИМЪ
БОЛГАРСКИМЪ.

ВЪЖЕННАГШ СЕГШ РОДІ-
ТЕЛЕІ БАГОУЧИТНВЪ ПОВІЕМЪ
КАХЪ, БОЛГАРЕ ЖЕ РОДОМЪ,
РОЖДЕНЪ И ВОПИТАНЪ ВЪ ВЕН
ГЛЕИИ, СКРИМО ВЪПРЕДЪЛЪ ІДЦЕН
СРЕДНИИ. СЯИ ИИ СРЕДЪ ВЪ СТРАНА
ЕУРОПІЙСКИХЪ, ЕДННЪ ІДЦЪ ШІЛА-
ВНЫХЪ И НАРОЧИТЫХЪ ГРАДОВЪ. ВЪ
ТОИ ІУБШ ВЕН ПРЪКЫКАНІЕ, БЛГО-
ТЕЙНВЪ ІУБО ІДЦЕ ЖИТИЕ, МЛЧНВЪ
ЖЕ НРАВКОМЪ, БЫША ДВОИМЪ ШТРО-
ТАТАМЪ ШЦІ, ШННЪ ЖЕ ЕДННЪ Е

Г

Из „Служба и житие на св. Йоан Рилски“ (Киев, 1671)

онѣхъ память съ шоумомъ погиве. аще же ли гдѣ въ сихъ и поманетъ сѧ, смѣхъ паче, а не пользѣкъ достоинъ соудитъ сѧ. Сиринъ же онъ по всей вселеннѣкѣ чюдимъ есть и похвалемъ, и тогѣва наказаніа многожды князи и вельможи, и сами царіе на рѣкоу держаще прочитають, и паче меда и сота своя душа оуслаждають, извѣщеніе пріемлюще, такъ внѣшнѧ оученіа басни и невѣднѣе послѣднее соуть²³.

Както и при „Небесна Лествица“, по старобългарския извод на Доротеевите слова (Киевското издание) се изгражда новоруският им превод, където началото изглежда така: „Хвалю твое усердіе, ублажаю твою благословенную и поистинѣ добродлюбивую душу за тицаніе о благомъ, многолюбезный братъ. Ибо такъ трудолюбиво испытывать и истинно хвалить сочиненія и дѣла блаженнаго поистинѣ и богодостойнаго отца нашего, дару Божию тезоименитаго, значить хвалить добродѣтель, любить Бога и заботиться об истинной жизни...“²⁴.

* * *

До тука ще спрем разказа за чудния път на старобългарския превод на Доротеевите слова, който е промислителен труд на преподобния старец Йоан и на негови съработници. Благочестивото им книголюбие е от ревност за истинския живот, завещан от тях на славянобългарската православна Църква. По тяхното упование

Богъ чловѣколюбивин
да покрываетъ насъ своеѧ благостнѧ
молитвами въскрѣхъ сватыхъ.
Аминъ:

БЕЛЕЖКИ

¹ Срв. успоредницата на Григорий Цамблак с „островите на блажените“ (по легендата в романа „Александрия“ за Александър Македонски): Слышахъ на Востоцѣкъ выти нарицаемыѧ блаженныхъ острова, и приближати сѧ къ еже во Едемѣ раю; но азъ вѣкамъ горы Ядвнскіа иже на Западѣ островъ, онѣхъ блаженствомъ превосходити, жителя наиквѣ Яданасіа. – В: Сборникъ словъ и поучений отцовъ церкви (М., 1647), Почаев, 1782, л. снѣ а (Из „Слово за препод. отци в Сирна Събота“).

² Петканова, Д. Старобългарска литература. IX–XVIII век, 3-о доп. изд. С., 1997, с. 420.

³ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 1970, с. 275. Срв. Станков, Р. Второто южнославянско влияние в Русия през XIV–XV век. Преглед на литературата. Проблеми и перспективи. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Кн. 1. Т. 84, 1992, с. 71. Петканова, Д. Старобългарска литература..., 416–417; Iovine, M. S. The History and Historiography of the Second South Slavic Influence (Ph. dissertation, Yale University), 1977, 188–190.

⁴ Иванов, Й. Български старини..., с. 275.

⁵ Христова, Б. Монах Марко – неизвестен български книжовник и преводач от XIV век. – Старобългаристика/Palaeobulgarica, 1984, № 3, 50–56.

⁶ Христова, Б. Монах Марко..., с. 51.

⁷ В руски тълковен речник думата киченіе е обяснена: високоуфкчеє славы радн. – РНБ, Санкт Петербург, сб. на М. П. Погодин, Лествица, № 1058, XV век, л. 3176.

⁸ Издаден от Куев, К. Иван-Александровият сборник от 1348 г. С., 1981.

⁹ Иванова, Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, с. 309; Лихачова, В. Етюди по средновековно изкуство. С., 1986, 113–117.

¹⁰ Христова, Б. Монах Марко..., с. 54.

¹¹ Мострова, Т. За преславската основа на най-ранния превод на Лествицата. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 207. В житието на Йоан Лествичник се чете: въ невъходимыи въшед(к) мракъ. Същия израз вж. в Евтимиевото житие на св. Йоан Рилски (с. 16 – издание на Е. Калужняcki).

¹² Иванов, Й. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375–1406). – В: Акад. Й. Иванов. Избрани произведения. Т. I, С., 1982, 77–80; Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Указатель. Т. 1, вып. 2 (1917–1947), М., 1986, 104–105. Киприановата „Лествица“ се преписва предимно и разпространява в Московска Русия и Великото княжество Литовско. Изглежда тя е сложена в основата на Московското печатно издание от 1647 г. В Супрасълския манастир стига същата „Лествица“. – БЛАН, Вилнюс, F 19, № 246, Лествица, XVI век; Добрянский, Ф. Описание..., с. 395; Саенко, Л. П. К истории перевода Лествицы Иоанна Синайского. – В: Русско-болгарские связи в области книжного дела. Сб. научных трудов, М., 1981, 51–57. Вж. сб. на М. П. Погодин, № 1056, Лествица от 1629 г. Иванова, Кл. Български..., 325–333.

¹³ Цит. по Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902, 63–64.

¹⁴ Κλίμαξ Ἰωάννου τοῦ Σιναιτου, Ἀθῆναι, ΑΣΤΗΡ, 1979, 6.11. По ръкописи от атонския манастир „Св. Дионисий“ книгата е издадена от Софроний пустинник през 1883 г. (1-во изд.). Новоруският превод възхожда към старобългарски извод чрез текст, редактиран от преп. Паисий Величковски. – Препод. отца нашего Иоанна, игумена Синайской горы, Лѣствица в русск. перев., 7-ое изд. Козельской Введенской Оптиной пустыни, Сергиев Посад 1908, репр. (6. г.).

¹⁵ Райков, Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. Каталог на славянските ръкописи в Библиотеката на Зографския манастир в Света гора. С., 1994, с. 92, фотоснимка – с. 286. От Рил. 3/11 последната страница вж.: Българска ръкописна книга. X–XVIII в. Каталог. Изложба, С., 1976, ил. № XLIV. За други ръкописи със същия превод на Доротеевите наставления вж. Иванова, Кл. Български..., с. 324.

¹⁶ Добрянский, Ф. Описание..., с. 76. Частта (л. 137–189) с житието на св. Сава е „правлена“ с търновски правопис.

¹⁷ С нея отец Зосима отговаря на изкушението, укрито в ласкателството на софиста (мѣрць), който го подтиква да се възгордее и да погуби смиреномѣдрието на иноческото житие: Рѣци ми, како имаши секе грѣшѣна. не вѣси ли како стѣ еси. не вѣси ли како имаши добродѣтели (л. 26).

¹⁸ Срв. Кенанов, Д. Ораторската проза..., 38–39.

¹⁹ По **Архангельский, А.** Очерки из истории западно-русской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западно-русская литература конца XVI–перв. пол. XVII в., т. I–II, М., 1888, с. 103, бел. 159. От печатно издание се правят преписи в Зографския манастир през XVIII–XIX век (срв. № 173 в цит. Каталог).

²⁰ Старобългарският богослужебен език е назван “славенски” и във Вилнюския препис на Цамблаковото похвално слово за Патриарх Евтимий. Срв. наслова на преводите от Григорий презвитер и мних: Книгы Завѣта бжїа Кетхаго сказоюще образы Новаго Завѣта истину същю, преложеныя от греческаго языка въ словенскыи при князи влѣгарстѣх Сумешне. снѣ Бориши. Григорїемъ презвѣтером и мнихом. всѣхъ црѣковникъ влѣгарскыихъ црѣвн. повелѣнїемъ тогѣ книголюбца князя Сумешна. истиннѣк ж(є) рещи вѣолоубца. – БЛАН, Вилнюс, F 19, № 109, Хронограф, XVII в., от Супрасълския манастир, л. 242а. **Добрянский, Ф.** Описание..., с. 246. Срв. **Мечев, К.** Происход на славянобългарската писменост. По данни на български, руски, византийски и латински извори. С., 1999, 309–344.

²¹ Срв. **Успенский, Б. А.** История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 246 и сл.

²² Отпечатаните Ефремови слова са по старобългарския превод, положени в Супрасълския ръкопис – БЛАН, Вилнюс, F 19, № 62, Поучения на св. Ефрем, XVI в., 294 листа. **Добрянский, Ф.** Описание..., с. 79.

²³ Сборник..., л. см̃г б – см̃д а.

²⁴ **Препод. отца нашего аввы Дорофея.** Душеполезные поучения и послания..., 7—ое изд. Козельской Введенской Оптиной пустыни, Калуга, 1895, М., „Актис, 1991, с. 1.